مجلّهٔ طب سنّتی اسلام و ایران، سال شانزدهم، شمارهٔ اول، بهار ۱۴۰۴

مقاله اصیل پژوهشی
(تاریخ پزشکی)

بحثی در اصالت *تجارب الحکمه* کازرونی

عبدالرسول فروتن[الف*]، صمد جلودار[ب]

[الف]گروه مطالعات ادبی، پژوهشکدهٔ تحقیق و توسعهٔ علوم انسانی، سازمان سمت، تهران، ایران
[ب]بخش درمان، بیمارستان حضرت قائم (ع)، بوشهر، ایران

چکیده

در میان نسخه‌های خطی منتشرنشدهٔ طبّی به زبان فارسی، دو نسخه با عنوان *تجارب الحکمه* دیده می‌شود. یکی از این دست‌نویس‌ها در کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی قم محفوظ است و نسخهٔ دوّم در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی مشهد نگهداری می‌شود. از آغاز هر دو نسخه صفحاتی افتاده و در صفحات بازمانده هیچ اشاره‌ای به نام مؤلف نشده است. بااین‌حال این اثر را به غیاث‌الدین علی‌بن‌نظام‌الدین محمود کازرونی منسوب کرده‌اند. دربارهٔ این فرد هیچ اطلاعی در منابع یافت نشد. براساس بررسی‌های انجام‌شده در این پژوهش مشخص شد که نام صحیح این دو نسخه *خلاصه التجارب* است و نویسندهٔ آن هم بهاءالدولهٔ رازی نام دارد. از دو نسخهٔ موسوم به *تجارب الحکمه* می‌توان در تصحیح *خلاصه التجارب* بهره برد.

تاریخ دریافت: دی ۱۴۰۳
تاریخ پذیرش: خرداد ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها: تاریخ پزشکی؛ نسخ خطی پزشکی؛ طب ایرانی

مقدمه

میراث گران‌بهایی از گذشتگان به‌صورت دست‌نویس (غالباً به زبان‌های فارسی یا عربی) در کتابخانه‌های ایران و سایر کشورها و نیز در مجموعه‌های خصوصی نگهداری می‌شود. شناسایی این نسخه‌های خطی پراکنده، تصحیح متن آنها با توجه به اختلافات میان متن نسخه‌های خطی موجود از یک اثر واحد، پژوهش در آن متون، بررسی چگونگی بهره‌برداری از مطالب آنها در عصر جدید و درنهایت انتشار این متن‌ها و پژوهش‌های مرتبط امری بایسته است. در میان نسخه‌های خطی فارسی، از نظر پژوهش، انتشار و تصحیح دقیق و معتبر، متون علمی فارسی (ازجمله آثار حوزهٔ طبّ سنّتی) از اقبال کمتری یافته‌اند؛ از این منظر، مثلاً متون ادبی یا تاریخی فارسی وضعیت بسیار بهتری دارند و در بسیاری از موارد، بیش از یک تحقیق و تصحیح انتقادی از آنها در دست است.

شناسایی و انتشار دست‌نویس‌های ناشناخته به زبان فارسی در زمینهٔ طبّ سنّتی از جهات گوناگون اهمیت دارد؛ از جمله افزایش شناخت از دانش پزشکی و تجارب پیشینیان و نیز تکمیل دانسته‌ها دربارهٔ نوشته‌های طبّی آنان (برای تألیف اثری جامع در تاریخ نسخه‌ها و تألیفات طبّی)؛ بهره‌بردن از اطلاعات ارزشمند مندرج در آنها در زمینهٔ گیاهان دارویی، جانوران، اغذیه، دواها، امراض رایج و باورها؛ و در نهایت بررسی این متون از منظر زبان‌شناختی (مثل معادل‌سازی برای کلمات خاص).

در ادامهٔ این مقاله، با روش توصیفی‌ـتحلیلی، به معرفی دو نسخهٔ خطی تحت عنوان *تجارب الحکمه* ثبت‌شده به‌عنوان اثری از غیاث‌الدین علی‌بن‌نظام‌الدین محمود کازرونی و ارتباطش با کتاب شناخته‌شدهٔ *خلاصه التجارب* تألیف بهاءالدولهٔ رازی پرداخته خواهد شد. گفتنی است تاکنون جز در فهارس نسخه‌های خطی و

Please cite this article as:
Foroutan A, Jelodar S. A discussion on the authenticity of Kazeruni's *Tajārib al-Hikmah*. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2025;16(1):67-76. doi:10.22034/16.1.6

Copyright: ©Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

* فرد مسئول مکاتبات: forootan@samt.ac.ir

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: DOI: 10.22034/16.1.6]

کتابشناسی‌ها، در هیچ کتاب یا مقاله‌ای اشاره‌ای به *تجارب الحکمه* و نویسنده‌اش نشده است، امّا دربارهٔ *خلاصه التجارب* اشاره‌ها و تحقیقاتی وجود دارد که در ادامه به بیشتر آنها استناد می‌شود.

نسخه‌شناسی *تجارب الحکمه*

یکی از متونی که در موضوع پزشکی قدیم در فهرست نسخ خطی کتابخانه‌های ایران ثبت شده، *تجارب الحکمه* اثر غیاث‌الدین علی‌بن‌نظام‌الدین محمود کازرونی است. نسخه‌ای که در ابتدا از این کتاب شناسایی شد، به کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی نجفی قم تعلّق دارد (۱). این نسخه در آن کتابخانه با شمارهٔ ۵۵۱۴ ثبت شده و دارای ۴۱۸ برگ است. نام کاتب مشخص نیست، امّا او در انجامهٔ دست‌نویس، خاتمهٔ کتابتش را ماه رمضان سال ۱۰۳۰ هق ثبت کرده است (۲). در ادامهٔ مقاله، برای رعایت اختصار، از این دست‌نویس به‌صورت «نسخهٔ مرعشی» یاد خواهد شد.

از ابتدای نسخهٔ مرعشی صفحاتی افتاده است و متن آن با معرّفی «رباط» آغاز می‌شود. با بررسی متن نسخه می‌توان دریافت که این مطالب مربوط به باب نخست است؛ زیرا در صفحهٔ ۱۸ر «باب دویم» شروع می‌شود. پس نتیجهٔ بررسی ابتدایی نشان می‌دهد که مقدمهٔ احتمالی و صفحاتی از باب اوّل افتاده است. ظاهراً این نسخه بیست‌وهفت باب دارد؛ امّا باب بیست‌وسوم دیده نمی‌شود و آن هم به‌دلیل افتادن برگ‌هایی میان باب بیست‌ودوّم و بیست‌وچهارم است. با توجه به رکابهٔ برگ‌ها (چند کلمه‌ای که از ابتدای برگ بعد در پایین برگ قبل، گوشهٔ سمت چپ، می‌نوشته‌اند) می‌توان دریافت که این افتادگی میان مطالب صفحهٔ ۳۸۳پ و ۳۸۴ر بوده است؛ زیرا رکابهٔ ۳۸۳پ (سبب باد بواسیر) با کلمات ابتدایی صفحهٔ بعد (و قضیب سست) متفاوت است. درهرحال به‌نظر می‌رسد مندرجات ۳۸۴ر مربوط به اواسط باب بیست‌وسوّم باشد. ترتیب شمارشی برای دو باب آخر نوشته نشده است که تردید کاتب در این امر را نشان می‌دهد. همچنین به‌اشتباه به جای «باب سیوم»، «باب چهارم» آمده و بعداً مجدداً «باب چهارم» در جای صحیح خود نهاده شده است.

در این کتاب، ابتدا قوانین و اصول کلّی در خصوص حفظ سلامتی، زیبایی بدن و نیز نکاتی دربارهٔ سلامتی افراد ضعیف‌تر ذکر شده و سپس، بیماری‌های گوناگون در قالب باب‌های مختلف آورده شده است. در قسمت مربوط به بیماری‌های اعضای بدن هم در آغاز، ویژگی‌های هر عضو معرفی شده و سپس بیماری‌های آن، دلایل و اسباب هر بیماری و درنهایت معالجات مربوط بیان شده است. در مباحث کتاب، ذکر تجربیات مؤلف مشهود است؛ ازاین‌رو نام شایسته‌ای بر آن گذاشته شده است.

از نام این کتاب مفصّل و مؤلّفش فقط در صفحهٔ آغازین نسخه (در اصطلاح نسخه‌شناسی: «بدرقه» که پس از «آستر» جلد می‌آید) و پیش از شروع متن اصلی با خطی جدیدتر یاد شده است. فهرست‌نویس نسخه براساس مندرجات آن متذکّر شده که «مؤلّف به سال ۹۰۴ هق در ساوه بوده است (اواخر باب سوّم) و سال ۸۸۹ هق به هرات می‌رفته و سال ۹۰۱ هق با فرزندش یمین‌الدوله به عراق رفته است (باب ششم)» (۱). افزون بر این، اطلاعات دیگری نیز از مؤلّف به دست می‌آید که در ادامهٔ مقاله به برخی اشاره خواهد شد.

به‌واسطهٔ اطلاعات مندرج در فهرست نسخ خطی کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی، نام *تجارب الحکمه* و غیاث‌الدین علی‌بن‌نظام‌الدین محمود کازرونی در کتاب‌های مرتبط با فهارس نسخ خطی درج شده و البته از حدّ همان اطلاعات فراتر نرفته است؛ ازجمله مهم‌ترین آنها می‌توان به این کتاب‌ها اشاره کرد: *کتاب‌شناسی نسخ خطی پزشکی ایران* (۳)، *فهرستوارهٔ کتاب‌های فارسی* (۴)، *فهرستوارهٔ مشترک نسخه‌های خطی پزشکی و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران* (۵)، *فهرست توصیفی دست‌نوشت‌های پزشکی دورهٔ اسلامی در کتابخانه‌های ایران و جهان* (۶) و *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران* (۷).

همهٔ منابع یادشده صرفاً به نقل از فهرست کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی و بدون این‌که به این دست‌نویس رجوع کرده باشند، همین یک نسخه را از کتاب *تجارب الحکمه* کازرونی معرفی کرده‌اند. این امر به تکرار برخی اشتباهات جزئی مذکور در آن فهرست (ازجمله در بیان نام باب‌ها) هم منجر شده است.

امّا با جست‌وجو در منابع بیشتر و ازجمله در میان دست‌نویس‌های فهرست‌نشدهٔ کتابخانهٔ آستان قدس رضوی مشهد نسخهٔ دیگری دقیقاً با همین عنوان و مؤلّف به دست آمد. این نسخهٔ خطی با شمارهٔ ۴۹۳۸۶ در آن کتابخانه نگهداری می‌شود و دارای ۳۲۸ برگ است. در برگهٔ شناسنامهٔ نسخه، که آن را به

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: DOI: 10.22034/16.1.6]

صفحهٔ اوّل الصاق کرده‌اند، تاریخ تحریرش را قرن دوازدهم هق نوشته‌اند؛ هرچند متأسفانه ابتدا و انتهای این نسخه افتاده است. نام نویسنده و کاتب این نسخه هم مشخص نیست، امّا در همان برگهٔ شناسنامهٔ نسخه نام نویسندهٔ آن را غیاث‌الدین علی‌بن‌نظام‌الدین محمود کازرونی ثبت کرده‌اند. در ادامهٔ مقاله از این دست‌نویس به‌صورت «نسخهٔ آستان» یاد خواهد شد (۸).

پس از مقابلهٔ نسخهٔ آستان و نسخهٔ مرعشی دریافت می‌شود که نسخهٔ مرعشی کامل‌تر است؛ آغاز نسخهٔ آستان با اواسط صفحهٔ ۳۷ راز نسخهٔ مرعشی مطابقت دارد و این‌گونه آغاز می‌شود: «او را چندان که فراموش کند، آن را لازم بود. آن را که حمی از خوف پدید آید، علاج حمی خوفی به کار دارند» (شکل ۱). در انتها نیز بعد از توضیح در باب کافور (برگ ۳۲۶ پ)، که به باب بیست‌وششم تعلّق دارد، دو برگ آمده که مربوط به ادامهٔ متن (کافور و دیگر «تریاقات نباتی») نیست.

با وجود این افتادگی‌ها و نواقص، نسخهٔ آستان برخی اشکالات نسخهٔ مرعشی را رفع می‌کند؛ همچنان که در نسخهٔ آستان نام باب بیست‌وسوم، یعنی «در بیان احوال آلات تناسل... » (۲۷۹ ر) و متن قبل و بعد از این عنوان که در نسخهٔ مرعشی افتاده، آمده است.

غیاث‌الدین علی کازرونی کیست؟

با جست‌وجو در منابع مختلف اطلاعی از غیاث‌الدین علی‌بن‌نظام‌الدین محمود کازرونی، که نامش در ابتدای هر دو نسخهٔ معرفی‌شده به‌عنوان مؤلّف *تجارب الحکمه* یاد شده، به دست نیامد. در تاریخ پزشکی ایران از فردی به نام غیاث‌الدین علی یاد شده که حکیم‌باشی صفویان شد؛ امّا نام پدرش کمال‌الدین حسین شیرازی بود که او هم در زمان خود از اطبّای دربار صفوی به شمار می‌آمد (۹). نام دیگری که لفظاً و از نظر دورهٔ زندگی به این شخص نزدیک است، غیاث‌الدین امینی کازرونی ساکن شیراز است. شیخ ابوالقاسم کازرونی در کتاب *سلّم السماوات* (تألیف اواخر قرن دهم و یا اوایل قرن یازدهم هق) دربارهٔ او نوشته که «به تاریخ یکصدوسی سال قبل... عمل اخفا نمود» (۱۰). بااین‌حال، مهارت خواجه غیاث‌الدین امینی نه در طب، بلکه در اخفا و نیز سیمیا است و نمی‌توان او را همان غیاث‌الدین علی کازرونی دانست.

کازرونی‌های دیگری هم، طیّ قرن هفتم تا نیمهٔ اوّل قرن یازدهم هق که نسخهٔ مرعشی کتابت شده، در علم طبّ مشهور بوده‌اند. اشاره به این سابقه به‌دلیل توجه به پزشکی قدیم در آن دیار و پروراندن اطبّای ماهر حائز اهمیت است. ازجمله می‌توان به این طبیبان و دانشمندان اشاره کرد: ضیاءالدین مسعودبن‌مصلح کازرونی (درگذشتهٔ ۶۴۸ هق)، فرزندش قطب‌الدین محمودبن‌مسعود کازرونی مشهور به علّامه قطب‌الدین شیرازی (متوفّی ۷۱۰ هق) و نیز برادر ضیاءالدین با نام کمال‌الدین ابی‌الخیربن‌مصلح کازرونی (۱۱)؛ سدیدالدین کازرونی که در سال ۷۶۹ هق در قید حیات بوده (۱۲) و کتاب مشهوری با نام *المغنی فی شرح الموجز* (شرحی بر خلاصهٔ قانون ابن‌سینا) نوشته است (۱۳)؛ رکن‌الدین مسعود کازرونی، پزشک و شاعر مقرّب دربار

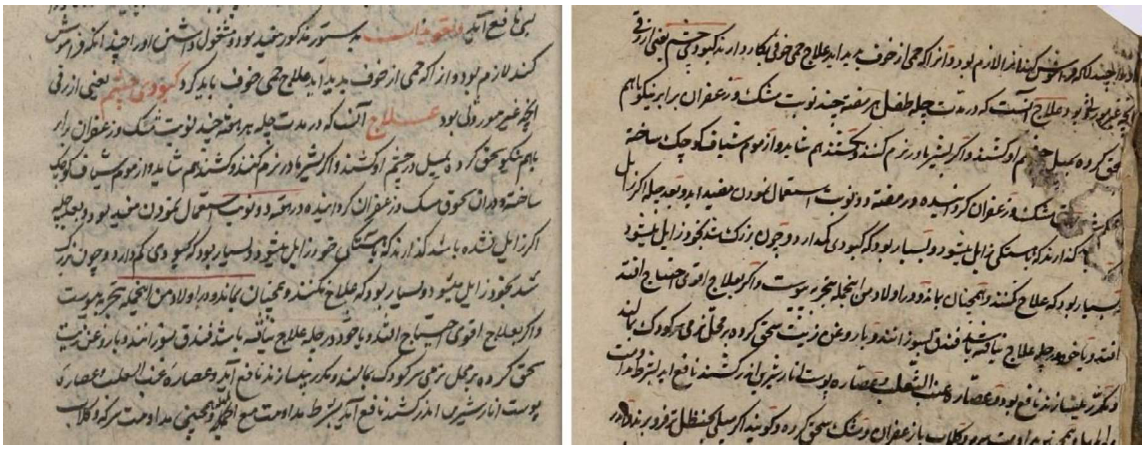

شکل ۱. **آغاز نسخهٔ آستان (سمت راست) و متن مطابق آن در نسخهٔ مرعشی (سمت چپ)**

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: DOI: 10.22034/16.1.6]

شاه اسماعیل اول (حک ۹۰۷ تا ۹۳۰ هق) و شاه طهماسب صفوی (حک ۹۳۰ تا ۹۸۴ هق) (۹، ۱۳) که شاید در اثر همین تقرّب نامش در یکی از داستان‌های عامهٔ فارسی به‌عنوان *قاضی عهد هارون‌الرشید* (متوفّی ۱۹۳ هق) دیده می‌شود (۱۴)؛ و شهاب‌الدین کازرونی، دانشمند و شاعر قبل از قرن دوازدهم هق، که در مجموعهٔ ده رسالهٔ محفوظ در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران به شمارهٔ ۲۸۶ پزشکی (کتابت‌شده در ۱۱۱۷ هق) رسالهٔ منظومی در طب از او کتابت شده است (۱۵).

مطابقت *تجارب الحکمه* و *خلاصه التجارب*

حال که با استفاده از منابع نمی‌توان اطلاعی از غیاث‌الدین علی کازرونی به دست آورد، بررسی بیشتر متن *تجارب الحکمه* و منابع آن بایسته می‌نماید. پس از مطالعه و مقایسهٔ متون طبّی قدیم فارسی شباهت درخور توجهی میان این متن و خلاصه *التجارب* بهاءالدولهٔ رازی (وفات در ۹۲۶ هق) دیده می‌شود. متن این اثر، که به‌صورت چاپ سنگی در ۱۸۹۳ در هند منتشر و تصویر آن به کوشش محمدمهدی اصفهانی در ایران بازچاپ شده، اختلافات اندکی با متن دو نسخهٔ *تجارب الحکمه* دارد. برای نمونه در بخش «احوال چشم» شباهت‌ها و برخی تفاوت‌ها به این شرح است:

- «احیاناً پدید آید مردم سوداوی را تواند بودن و امّا علامت بلغمی ...» (۱۶). در دو نسخهٔ *تجارب الحکمه* (مرعشی: ۲۱۴ر؛ آستان: ۱۴۹پ) پس از «تواند بودن» این جمله دیده می‌شود: «و از گرد گچ و اشباه آن یمکن که شبیه به آن حالتی واقع شود»؛
- «عصر تنگ از این ذرور سفید به کار دارند و صباح‌ها اول غذای نرم و چرب بخورد ...» (۱۶). در دو نسخهٔ *تجارب الحکمه* (مرعشی: ۲۱۶ ر؛ آستان: ۱۵۱ ر) پس از «دارند» این جمله دیده می‌شود: «و چون چشم بهتر شود و سرخی دارد، از ذرور سرخ به کار دارند».

و یا مثلاً موضوع باب چهارم در هر دو نسخهٔ *تجارب الحکمه* تدابیر زینت بدن است، امّا در خلاصه *التجارب* باب چهارم به موضوع حصبه و جدری و ... (۱۶) اختصاص دارد.

ارتباط میان این دو متن و اندکی خلاصه‌تر بودن خلاصه *التجارب* باعث این تصور می‌شود که شاید کتاب رازی خلاصه‌ای از *تجارب الحکمه* کازرونی باشد، امّا این احتمال به دلایل زیر مردود است:

۱. میزان تفاوت در تمام متن بسیار اندک و در حدّ همان نمونهٔ اختلافات یادشده است؛

۲. بهاءالدوله در مقدمهٔ *خلاصه التجارب* (۱۶) صراحتاً از تألیف کتاب براساس تجارب طبّی خود می‌نویسد؛

۳. با بررسی نسخه‌های خطی و یا چاپ‌های دیگر *خلاصه التجارب*، که پس از چاپ مذکور در ایران منتشر شده‌اند، چنین دریافت می‌شود که همان تفاوت اندک میان این دو متن نیز وجود ندارد؛ درواقع متن آن چاپ سنگی از خلاصه *التجارب* اندکی افتادگی دارد. متن سه باب هم در آن از قلم افتاده است. این نکته را محمدمهدی اصفهانی در مقدمه‌ای که بر چاپ عکسی دیگری (نسخهٔ خطی مورّخ ۹۸۸ هق) از این کتاب نوشته، توضیح داده است (۱۷). مطابقت‌دادن متن *تجارب الحکمه* با چاپ‌های دیگر *خلاصه التجارب*، یعنی چاپ سنگی ۱۲۸۳ هق در کانپور هند (۱۸) و تصحیح ناصر جمشیدی (۱۹) هم این نکته را ثابت می‌کند.

پس روشن می‌شود که متن *تجارب الحکمه* همان متن *خلاصه التجارب* است. بر این اساس، نام باب‌ها مشخص می‌شود. در *خلاصه التجارب* اولاً مقدمه‌ای کوتاه آمده است؛ ثانیاً نام باب اول چنین است: «در بیان آنچه دانستن آن موقوف‌علیه حفظ صحّت و رفع مرض است بر وجه کلّی». با توجه به این مطالب به‌نظر می‌رسد که از ابتدای نسخهٔ موسوم به *تجارب الحکمه* (دست‌نویس مرعشی) حدود ده صفحه افتاده است. همچنین با مطابقت دادن باب‌ها و مطالب آنها مشخص می‌شود که در صفحهٔ ۴۱۰ پ این نسخه (ذیل «افسنتین») به‌یکبارگی مطالب درخور توجهی از متن (حدود ۳۰ صفحهٔ چاپی) کتابت نشده و در این میان، عنوان باب بیست‌وهفتم هم از قلم افتاده است: «در بیان بعضی تراکیب که عمده‌اند در معالجات»؛ درواقع متن به‌یکباره از معرفی گیاهان دارویی مذکور در باب بیست‌وششم به معرفی نوشیدنی‌های ترکیبی (شربت مورد اطفال) رسیده است. پس در اصل دو نسخهٔ موسوم به *تجارب الحکمه* بیست‌وهشت باب دارند.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: DOI: 10.22034/16.1.6]

تجارب الحکمه کازرونی یا *خلاصه التجارب* رازی؟

تاکنون چنین نتیجه گرفته شد که آنچه ذیل عنوان *تجارب الحکمه* اثر غیاث‌الدین علی کازرونی و *خلاصه التجارب* اثر بهاءالدولهٔ رازی آمده، یک متن است. این که اصالت به کدام عنوان و نویسنده تعلّق دارد، بحث مهم دیگری است. شواهد زیر از این امر حکایت دارند که باید عنوان متن را *خلاصه التجارب* و نویسنده‌اش را بهاءالدولهٔ رازی دانست:

۱. دست‌نویس‌های متعدّدی از *خلاصه التجارب* رازی در کتابخانه‌ها نگهداری می‌شود؛ بیش از شصت نسخهٔ خطی آن در کتابخانه‌های ایران فهرست شده است (۷). همچنین نسخه‌های متعددی از آن در کتابخانهٔ سایر کشورها وجود دارد؛ مثل: نسخهٔ کتابخانهٔ دانشگاه لس‌آنجلس (۶)، دو نسخهٔ المتحف العراقی بغداد (۶)، نسخهٔ کتابخانهٔ شهر مغنیسا در ترکیه (۲۰)، نسخهٔ کتابخانهٔ ولی‌الدین افندی استانبول (۲۱)، نسخهٔ کتابخانهٔ جامعهٔ همدرد هندوستان (۲۲)، نسخهٔ موزهٔ ملّی کراچی و نیز نسخهٔ کتابخانهٔ دانشگاه پیشاور (۲۳). امّا فقط دو دست‌نویس با نام *تجارب الحکمه* اثر کازرونی شناسایی شده است که پیش از این به معرفی آنها پرداخته شد. طبعاً حدود هفتاد نسخه، عدد درخور توجهی است و در مقابل دو نسخهٔ *تجارب الحکمه* از اصالت *خلاصه التجارب* حکایت دارد. ضمن این‌که حداقل پنج نسخه از این نسخ در قرن دهم کتابت شده‌اند؛ درحالی‌که یکی از دو نسخهٔ موسوم به *تجارب الحکمه* در قرن یازدهم کتابت شده و نسخهٔ دوّم هم احتمالاً از قرن دوازدهم است؛

۲. در کتاب معتبر و ارزشمند کشف الظّنون عن اسامی الکتب و الفنون که حاجی خلیفه (متوفّی ۱۰۶۷ هق) تألیف آن را از سال ۱۰۴۵ هق آغاز کرد، *خلاصه التجارب* به نام بهاءالدین‌بن‌میر قوام‌الدین قاسم نوربخش رازی ثبت شده است (۲۴)؛ هرچند کتابت دست‌نویس نام‌بردارشده به *تجارب الحکمه* (نسخهٔ مرعشی) به پیش از این تاریخ (۱۰۳۰ هق) مربوط است.

۳. در مقدمهٔ نسخه‌های *خلاصه التجارب* نام و نشان بهاءالدولهٔ رازی، عنوان کتاب و حتی سال تألیف (۹۰۷ هق) ثبت شده است، درحالی‌که از ابتدای هر دو نسخهٔ موسوم به *تجارب الحکمه* صفحاتی افتاده و نام و نشان نویسنده و کتاب ذکر نشده است. در نسخهٔ مرعشی نام کتاب و نویسنده، پیش از شروع متن با خطی جدیدتر بر روی بدرقهٔ جلد آمده و در نسخهٔ آستان هم این اطلاعات در شناسنامهٔ کتاب درج شده است. به هر روی، در نسخه‌شناسی آنچه در متن اصلی نیامده باشد، اعتبار کمتری دارد. فهرست‌نویس کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی هم به همین دلیل در نام کتاب و مؤلّف تردید کرده است: «نام کتاب و مؤلّف روی برگی قبل از کتاب با خطی نونویس نوشته شده و نمی‌دانیم تا چه اندازه صحّت دارد» (۱)؛ امّا همان‌گونه که پیش‌تر نشان داده شد، این اشتباه به فهرست‌های نسخ پزشکی راه یافته و گویا سبب اشتباه در شناسایی دست‌نویس کتابخانهٔ آستان قدس رضوی هم شده است.

۴. در متن *خلاصه التجارب* (۱۶) اشاراتی به زندگی نویسنده دیده می‌شود؛ ازجمله بیان تجاربی که مؤلّف در مناطقی مانند ری و هرات داشته و اشاره به کتاب دیگر مؤلّف با عنوان *هدیه الخیر* که در آن اشارات اندک پزشکی ۱ آمده است. این اطلاعات منطبق با سرگذشت بهاءالدولهٔ رازی (حدود ۸۶۰ تا ۹۱۵ هق) است. بهاءالدوله حسن‌بن‌میر قوام‌الدین قاسم‌بن‌محمد نوربخش رازی عموماً در منطقهٔ ری (طرشت) می‌زیسته و در طبّ مهارت داشته است. او به شهرهایی مثل کاشان، اصفهان و استرآباد سفر کرده بود. او در اواخر زندگانی سلطان حسین بایقرا (۸۴۲ تا ۹۱۱ هق) به هرات رفت و مورد توجه این پادشاه واقع شد. پس از مرگ او به ری بازگشت. پس از آن مدّتی در آذربایجان به شاه‌اسماعیل صفوی پیوست. جدّ بهاءالدوله، سید محمد نوربخش، پیشوای طریقهٔ معروف نوربخشیه بوده و خود بهاءالدوله نیز از مشایخ این سلسله به شمار آمده است. جز *خلاصه التجارب* دو کتاب دیگر از او نام برده شده است: *هدیه الخیر* (شرح بیست حدیث اخلاقی عرفانی منسوب به پیامبر اکرم (ص) به فارسی) و العون (رساله‌ای در منطق به عربی). خواندمیر در حبیب السیر در وصف او نوشته است: «فاضل‌ترین اولاد شاه‌قاسم نوربخش بود و به مزید علم و دانش، از سایر سادات صاحب سعادات، ممتاز و مستثنا می‌نمود» (۲۵، ۲۶).

۵. نسخهٔ خطی *خلاصه التجارب* محفوظ در کتابخانهٔ مغنیسای ترکیه به شمارهٔ ۱۸۰۷ که کتابت آن در ۱۶ محرم ۹۸۰ به اتمام رسیده و ظاهراً از نظر قدمت دومین نسخهٔ این کتاب است، انتساب آن به بهاءالدولهٔ رازی را تأیید می‌کند. کاتب آن

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: DOI: 10.22034/16.1.6]

(حسن‌بن‌یوسف نوربخشی) همانند بهاءالدوله از سلسلهٔ صوفیهٔ نوربخشیه است. او به این نکته اشاره دارد که متن کتاب را از روی نسخهٔ مؤلّف استنساخ کرده است (۲۰).

دربارهٔ *خلاصه التجارب* اشتباه تاریخی دیگری هم دیده می‌شود و آن این‌که در پنج چاپی که از این کتاب میان سال‌های ۱۸۶۵ تا ۱۹۰۹ م در هندوستان منتشر شده، نام نویسنده‌اش را حکیم علوی‌خان دهلوی (متوفّی ۱۱۶۲ هق) نوشته‌اند (۲۷). همچنین تعداد باب‌های آن در میان نسخ خطی متفاوت است.

به‌هرحال، با توجه به دلایل بیان‌شده باید نام این اثر را *خلاصه التجارب* و نویسنده‌اش را بهاءالدولهٔ رازی دانست. این‌گونه اشتباهات در برخی نسخ و چاپ‌های کتاب‌های پزشکی می‌تواند در اثر اهمیت کمتر مقدمهٔ دربردارندهٔ نام کتاب و مؤلّف به نسبت متن کاربردی آنها (شناخت امراض و درمان آنها) باشد؛ به‌ویژه با توجه به این‌که مقدمهٔ *خلاصه التجارب* به‌اجمال (در حد یک صفحه) آمده و در طی متن هیچ ذکری از نام کتاب و نام نویسنده نشده است.

همان‌گونه که پیش از این ذکر شد، هیچ اطلاعی از زندگانی غیاث‌الدین علی‌بن‌نظام‌الدین محمود کازرونی در دست نیست. شاید او شخصیتی حقیقی بوده و با توجه به لقب خود و پدرش از مشاهیر به شمار می‌آمده است. می‌توان این احتمال را مطرح کرد که او به طبابت می‌پرداخته و حتی صاحب تألیفاتی بوده است. شاید این احتمال روزی با شناسایی دست‌نویسی از آثارش و یا یافتن نامش در یکی از منابع ناشناخته به تأیید برسد.

فواید دو نسخهٔ موسوم به *تجارب الحکمه*

اکنون که مشخص شد دو نسخهٔ معرفی‌شده از *تجارب الحکمه* کازرونی عنوان و مؤلّف دیگری دارد، باید به رفع اشتباه در فهارس نسخه‌های خطی و کتاب‌های تاریخ پزشکی اقدام کرد. ضمن این‌که از این دو نسخه می‌توان در تصحیح *خلاصه التجارب* رازی بهره برد. با وجود در دست‌بودن نسخ خطی متعدد از این کتاب، متأسفانه تصحیح معتبری از این کتاب منتشر نشده است. متن کامل *خلاصه التجارب* فقط یک بار به‌صورت مصحَّح و حروف‌چینی‌شده (به کوشش ناصر جمشیدی، ۱۳۹۹) به طبع رسیده است که اشکالات درخور توجهی دارد. نقد این تصحیح خود به پژوهش مستقلی نیازمند است، امّا برای نمونه به دو اشتباه کلّی آن اشاره می‌شود:

۱. اصول علمی اوّلیه در تصحیح متن رعایت نشده و نسخه‌های خطی معتبر کتاب فراهم نیامده است. همچنین ضبط اختلافات نسخه‌ها به شکل صحیح و علمی دیده نمی‌شود. در مقدمهٔ جمشیدی چنین آمده است: «این کتاب از روی نسخهٔ منتشرشده توسط مؤسسهٔ مطالعات تاریخ پزشکی دانشگاه علوم پزشکی ایران که تاریخ کتابت آن سال ۹۸۸ هق انجام شده تهیه گردیده است» (۱۹). در ادامه تصاویر پنج دست‌نویس دیگر از این کتاب درج شده که ارتباط روشنی با این تصحیح ندارند و مشخص نیست در چه جاهایی از آنها بهره برده شده است؛

۲. تصحیح و ضبط برخی واژه‌ها به‌درستی نیامده است؛ برای نمونه:

– همان‌گونه که در فهرست باب‌های این کتاب دیده شد، عناوین طولانی و تفصیلی‌اند. در چاپ جمشیدی (۱۹) در این عناوین دست برده شده است و یکدستی در ضبط آنها مشاهده نمی‌شود؛ مثلاً در یک جا عنوان باب سیزدهم صرفاً «در بیان احوال حلق» آورده شده و در صفحهٔ بعد ادامهٔ عنوان به‌صورت متن معمول آمده است. در جای دیگر عنوان باب هفدهم به‌صورت نادرست «امراض جگر» ذکر شده و در صفحهٔ بعد عنوان صحیح به شکل متن معمول آمده است؛ امّا شکل صحیح ضبط عنوان برای باب سوم دیده می‌شود که همهٔ عنوان یک‌جا ذکر شده است؛

– در تصحیح جمشیدی (۱۹) در بخشی که به کتاب *هدیه الخیر* اشاره شده، آمده است: «و تدبیر دیگر استعمال غذای مقوّی باشد که جوهر آن از بعض و فساد دور باشد». از سیاق جمله هم می‌توان متوجه شد که «بعض» در اینجا صحیح نیست. صورت درست آن در نسخهٔ مرعشی (۳۰ر) «تعفّن» است (نسخهٔ آستان این بخش را ندارد)؛

– در تصحیح جمشیدی (۱۹) دربارهٔ کودک آمده است: «چون از این مرتبه گذشت، سنّ تَرَعرُع بود و چون او همچنان گرم و تر باشد امّا تری کمتر از مرتبهٔ ثانیه بود و حرارت مشتعل‌تر و ظاهر است و این تا حین بلوغ بود». در نسخهٔ آستان این بخش

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: DOI: 10.22034/16.1.6]

افتاده است، امّا در نسخهٔ مرعشی (۳۱ ر) به جای «چون او»، که اندکی مبهم و نامناسب به نظر می‌رسد، «مزاج او» آمده است؛

– در ادامهٔ متن پیشین، در تصحیح جمشیدی (۱۹) به این صورت نوشته شده: «از سی سال تا چهل را سن الوقوف گویند و مزاج او در اکثر این اوقات گرم و خشک باشد؛ زیرا که حرارت غریزی انتقال نام طبیعی یافته، چنانچه چراغ در اعتدال روغن و با رطوبات برابر شده و در این مرتبه پختگی تمام می‌یابد به جهت کمال قوّت حرارت غریزی». در نسخهٔ مرعشی (۳۱ پ) به جای «انتقال نام» «اشتعال تام» آمده است. نظر به این‌که بحث «پختگی» و «کمال قوّت حرارت» مطرح است، ضبط نسخهٔ مرعشی صحیح به‌نظر می‌رسد؛

– در تصحیح جمشیدی (۱۹) دربارهٔ چشم آمده است: «از اجزایی ترکیب یافته که قابلیت انعکاس و انطباع صور مرئیات مقابل و یا حدوث و خروج شعاع از بصر به جانب مبصرات محاذی و یا قبول اشباح آنها، چنانچه هر جمعی به نوعی از آن قایل شده‌اند و اشبه باشند و اگرچه اجزای آن به طبع به غایت مختلف افتاده‌اند». در اینجا «و اشبه باشند» بی‌معنی و حاصل بدخوانی است؛ باید به‌صورت «داشته باشند» (قابلیت ... داشته باشند) اصلاح شود. این نکته را با استفاده از نسخهٔ آستان (۱۴۸پ) می‌توان دریافت (از نسخهٔ مرعشی این دو واژه افتاده است)؛

– در تصحیح جمشیدی (۱۹) در باب «بیان احوال آلات تناسل» چنین جمله‌ای دیده می‌شود: «شخصی را شعفی تمام به معاشرت و ضعفی در افعال بود». براساس ضبط دو نسخهٔ معرفی‌شده (مرعشی: ۳۸۷ پ؛ آستان: ۲۸۸ پ) و نیز مضمون جمله، باید «معاشرت» به «مباشرت» تغییر کند؛

– در تصحیح جمشیدی (۱۹) دربارهٔ «پالودهٔ اطفال» آمده است: «از مخترعات مصنّف، اجزا و ترکیب آن: بگیرند تخم خشخاش و تخم خنگ از هر یک دو مثقال». در پانویس اشاره شده که در سه نسخه «خنگ» و در سه نسخه «هنک» آمده است. همان‌گونه که پیش‌تر بیان شد، تصحیح این متن به‌طور علمی و دقیق انجام نشده است. مخاطب اطلاعی نمی‌یابد که کدام نسخه‌ها و با چه قدمت و اعتباری «خنگ» ضبط کرده‌اند. به‌هرحال، ظاهراً چون این کلمه در معنای گیاه بارهنگ هم به کار رفته، در متن قرار گرفته است. در نسخهٔ مرعشی (۴۱۱ پ) به جای آن، واژهٔ درخور تأمّل «خسک» (= خار، گل کاجیره) دیده می‌شود (نسخهٔ آستان این بخش را ندارد). در برخی متون پزشکی از «خسک‌دانه» یا «تخم خسک» و خاصیت دارویی آن یاد شده است، مثل: «غذا نخودآب با خسک‌دانه باید دادن» (۲۸)؛ «معجون یاقوتی بارد خاصه از تألیفات ماست، بی‌نظیر است در تقویت دل که مزاجش گرم باشد یاقوت رمانی، ... تخم خسک، زعفران...» (۲۹).

نتیجه‌گیری

در میان نسخه‌های خطی بازمانده از گذشتگان، در موضوع طبّ سنّتی و غیره، کتاب‌های منتشرنشدهٔ ارزشمند فراوانی وجود دارد. البته باید توجه داشت که گاه فهرست‌نویسان و شناسندگان نسخ خطی در کتابخانه‌های بزرگ دچار اشتباهاتی شده‌اند و خطای آنان به برخی پژوهش‌ها و کتاب‌شناسی‌ها راه یافته است. یکی از این موارد دو دست‌نویس کتابخانه‌های آیت‌الله مرعشی و آستان قدس رضوی است که با عنوان *تجارب الحکمه* به غیاث‌الدین کازرونی منسوب کرده‌اند. در این پژوهش پس از ذکر دلایلی ثابت شد که نام این کتاب *خلاصه التجارب* و نام نویسنده‌اش بهاءالدولهٔ رازی است. با این‌که نسخه‌های خطی متعددی از این کتاب رازی در دست می‌باشد و متن آن نکات علمی و تجربیات سودمند فراوانی دربردارد، تاکنون تصحیح علمی و دقیقی از تمام آن منتشر نشده است. این دو نسخهٔ موسوم به *تجارب الحکمه* در کنار دیگر نسخ *خلاصه التجارب* در امر تصحیح کارآمد خواهند بود.

تضاد منافع

این مقاله هیچ تضاد منافعی ندارد.

تشکر و قدردانی

این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی «تصحیح و توضیح *تجارب الحکمه*» مصوّب فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران است. از عنایت مسئولان محترم آن نهاد سپاسگزاریم.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: DOI: 10.22034/16.1.6]

پی‌نوشت‌ها

[1] جملاتی که در آن از *هدیه الخیر* یاد شده به‌اختصار چنین است: «امّا حکمای هند را چون اعتقاد به طول حیات، چنانچه صریح نصّ کلام‌اللّه شاهد آن است، بلکه مافوق آن نیز حاصل است ... اعظم تدبیر ایشان ریاضت دم‌گرفتن است ... و تدبیر دیگر عدم ایراد مختلفات و غرایب بود بر بدن از اغذیه و اشربهٔ ادویه تا طبع متحیّر نشود ... و تدبیر دیگر تقلیل غذا بود به عادت جهت قلّت احتیاج به بدل به‌واسطهٔ قلّت تحلیل ... و بعضی از این‌ها در *هدیه الخیر* مبیّن گشته» (۱۶). در میان مطالب عرفانی و اخلاقی *هدیه الخیر* آنچه با مطالب منقول مرتبط به نظر می‌رسد، توضیحاتی است که در شرح حدیث «نعمتان مغبون فیهما کثیر من الناس: الصّحه و الفراغ» آمده است. در این بخش تفاوت نظر حکمای ظاهری یونانی و هندی با حکمای باطنی (مرشدان و هادیان) در طریق حفظ صحّت به‌تفصیل بیان شده است (۲۶).

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: DOI: 10.22034/16.1.6]

References

1. Hoseini Eshkevari A. Catalogue of manuscripts in the public grand library of Ayatollah Najafi Mar'ashi. Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library; 1987. Vol.14, P:286-288. [In Persian].
2. Kazeruni GhA [Attributed]. *Tajārib al-Hikmah*. Manuscript 5514. Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library; 1030 AH. [In Persian].
3. Arjah A, Hadiyan F, Soltanifar S, Chehre-khand Z. Bibliography of the medical manuscripts in Iran. Tehran: National Library and Archives of Iran; 1992. P:46. [In Persian].
4. Monzavi A. Index of Persian books. Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries; 2000. Vol.5. P:3332. [In Persian].
5. Shams Ardekani M, Qasemlou F, Sadr M. Common catalog of manuscripts of medicine and related sciences in Iranian libraries. Tehran: Tehran University of Medical Sciences; 2008. P:512-513. [In Persian].
6. Beig-Babapour Y. Descriptive catalogue of medical manuscripts of the Islamic period in libraries of Iran and the world. Tehran: Safir Ardahal; 2014. P:537,1310,1321,1322. [In Persian].
7. Derayati M. Union catalogue of Iran manuscripts. Tehran: National Library and Archives of Iran; 2012. Vol.6, P:936 & Vol.13, P:834-839. [In Persian].
8. Kazeruni GhA [Attributed]. *Tajārib al-Hikmah*. Manuscript 49386. Mashhad: Astan Quds Razavi Library; undated. [In Persian].
9. Elgood CL. History of Iranian Medicine. Translated by Javidan M. Tehran: Eqbal; 1973. P:513-514. [In Persian].
10. Kazaruni A. *Sullam al-Samawāt*. Corrected by Nourani A. Tehran: Miras Maktoob; 1987. P:114. [In Persian].
11. Quṭb al-Dīn Shīrāzī M. *Al-Tuḥfa al-Sa'dīya*. Corrected by Habibi N. Tehran: University of Tehran and the Association of Cultural Works and Honors Publications; 1991. Vol.1. P:39-40. [In Arabic].
12. Mir MT. Famous physicians of Pars. Shiraz: Pahlavi University; 1969. P:97-98,152-153. [In Persian].
13. Kazaruni S. *Al-Mughnī fī Sharh al-Mūjiz* (Sadidi's Commentary). Tehran: Research Institute for Islamic & Complementary Medicine, Iran University of Medical Sciences; 1988. P:3. [In Arabic].
14. Foroutan A. "Three Narrations of *Mohallel, Dokhtar-e Baghdadi*" Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation; 2023. Vol.2, P:599. [In Persian].
15. Kazaruni Sh. *Manzuma dar Pezeshki*. Manuscript 286 Pezeshki. Tehran: Central Library and Documentation Center of the University of Tehran. P:6-7. [In Persian].
16. Razi B. *Khulāsat al-Tajārib*. Tehran: Research Institute for Islamic & Complementary Medicine, Iran University of Medical Sciences; 2003. P:2,66,67,91,111,125,139,222,228,230,231,633. [In Persian].
17. Razi B. *Khulāsat al-Tajārib*. Tehran: Research Institute for Islamic & Complementary Medicine, Iran University of Medical Sciences; 2011. P:4. [In Persian].
18. Razi B. *Khulāsat al-Tajārib*. Corrected by Beig-Babapour Y. Tehran: Safir Ardahal; 2012. [In Persian].
19. Razi B. *Khulāsat al-Tajārib*. Corrected by Jamshidi N. Tehran: Iranian Tibb; 2010. P:34,99,101,102,377,437,438,509,510,627,735. [In Persian].
20. Hashempour Sobhani T. Catalogue of Persian manuscripts of the Maghnisa library. Tehran: Academic Publishing Center; 1987. P:51. [In Persian].
21. Hashempour Sobhani T. Catalogue of Persian manuscripts of Turkish libraries (22 Libraries). Tehran: Academic Publishing Center; 1994. P:570. [In Persian].
22. Persian Research Center. Catalogue of Persian manuscripts of the Jamia Hamdard library. New Delhi: Iranian Cultural Council; 1998. P:170. [In Persian].
23. Monzavi A. Catalogue of Persian manuscripts of Pakistan. Islamabad: Persian Research Center of Iran and Pakistan; 1999. Vol.1, P:553. [In Persian].
24. Hājjī Khalīfah M. *Kashf al-Zunūn 'an Asāmī al-Kutub wa al-Funūn.* Corrected by Abdul Qadir Ata M. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah; 2008. Vol.2, P:71. [In Arabic].
25. Nafisi S. History of poetry and prose in Iran and in Persian until the end of the tenth century. Tehran: Foroughi; 1965. P:400. [In Persian].
26. Emadi Ha'eri M. *Hadiyat al-Khair*, In "The hadith heritage of Shia". By the efforts of Mehrizi M, Sadra'ei Khoei A. Qom: Dār al-Hadith; 2003. Vol.9, P:372-375,488-501. [In Persian].
27. Noshahi A. Bibliography of Persian works published in the Subcontinent (India, Pakistan, Bangladesh). Tehran: Miras Maktoob; 2012. P:1158. [In Persian].
28. Shirazi NM. *Risalah Ghiathiyyah*. Edited by Abutorabi A, Mehri F. Tehran: Library, Museum and Document Center of Iran Parliament; 2007. Vol.1, P:137-138. [In Persian].
29. Gilani A. *Mujarrabat-i Hakim Ali Gilani*. Tehran: Research Institute for Islamic & Complementary Medicine, Iran University of Medical Sciences; 2008. P:63. [In Persian].

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: DOI: 10.22034/16.1.6]

Original Research
(History of Medicine)

A discussion on the authenticity of Kazeruni's *Tajārib al-Hikmah*

Abdolrasoul Foroutan[a]*, Samad Jelodar[b]

[a]Department of Literary Studies, Institute for Research and Development of Humanities, Samat Organization, Tehran, Iran
[b]Treatment Department, Hazrat Ghaem Hospital, Bushehr, Iran

Abstract

Among the unpublished Persian medical manuscripts, there are two copies of the manuscript titled *Tajārib al-Hikmah*. One of these copies is preserved in Ayatollah Mar'ashi Najafi Library in Qom, and the second manuscript is kept in the library of Astan Quds Razavi in Mashhad. Pages have fallen out from the beginning of both manuscripts, and there is no mention of the author's name in the surviving pages. However, this book has been attributed to Ghiyath al-Din Ali ibn Nizam al-Din Mahmud Kazeruni. No information about this person was found in the sources. Based on the studies conducted in this article, it was proven that the correct name of these two manuscripts is *Khulāsat al-Tajārib*, authored by Baha al-Dawlah Razi. The two manuscripts called *Tajārib al-Hikmah* can be used in the correction of *Khulāsat al-Tajārib*.

Keywords: History of Medicine; Medical as topic manuscripts; Persian Medicine

Corresponding Author: forootan@samt.ac.ir

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: DOI: 10.22034/16.1.6]

Please cite this article as:
Foroutan A, Jelodar S. A discussion on the authenticity of Kazeruni's *Tajārib al-Hikmah*. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2025;16(1):67-76. doi:10.22034/16.1.6

Copyright: ©Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License..